

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

«МАЛОРОСІЙСЬКА РУЧНИЦЯ»
І ПЕРЕОЗБРОЄННЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА
1728-1750 рр.

Олексій СОКИРКО

У низці реформ, які спіткали у 18 ст. військо гетьманського регіменту, ті з них, котрі стосувалися озброєння є чи не найменш відомими не тільки широкому загалу істориків, але й вузьким спеціалістам з періоду. Перші спроби прищеплення козакам «регулярства» ще з часів Петра I були спрямовані, головним чином, на впровадження адміністративних і організаційних новацій, впорядкування фінансування й забезпечення, при одночасному нехтуванні власне озброєнням і бойовою підготовкою, війська. Втім, саме вони після Північної війни і «Низових» походів, які виявили всі недоліки, притаманні становій організації збройних сил, дуже гостро поставили питання боєздатності козацьких полків.

Наріжною проблемою була якість озброєння реєстрових козаків. Як відомо, для цієї частини гетьманського війська не існувало жодних регламентацій, що б визначали види й перелік озброєння, термін його служби, навчання, застосування тощо. Виняток становили лише наймані формування, забезпечення яких вогнепальною й деякими іншими видами зброї, а також боеприпасами, перебрала на себе держава.¹ На початку 18 ст. комплекс озброєння лівобережного козацтва загалом мало чим відрізнявся від попереднього століття, складаючись з традиційних піки, шаблі, різноманітних видів рушниць й іноді – пістолів і луків зі стрілами.² Кожен козак мусив власним коштом купувати необхідну йому амуніцію та зброю, вряди-годи дістаючи зі скарбу лише боеприпаси до неї. В умовах постійно прогресуючої майнової диференціації козацтва це призводило, з одного боку до того, що частина

збіднілого товариства взагалі не могла відбувати воєнну службу, а та, що була спроможною оплачувати спорядження, озброювалася відповідно не до воєнних потреб, а своїх матеріальних можливостей і бажання. Так, при підготовці кампанії 1707 р., Петро I наказував Мазепі виправити до діючої армії виборних козаків і компанійців, «которые б имели добрые кони и ружье», дорікаючи за минулорічні бої, в яких у козаків «почитай что ни у кого сабли не видали, кроме пищалей и сайдаков».³ Стан озброєності істотно погіршився ще й внаслідок поразок гетьманського війська у битвах зі шведами, виснажливих чергувань на форпостах і походів на Каспій.

Годі й говорити, що за таких умов будь-яка уніфікація козацького озброєння була справою бажаною, але надзвичайно складною. Скарб Гетьманщини, після численних реформ Малоросійської колегії й хронічної децентралізованості фінансового господарства, навряд чи зміг би подужати проведення подібних заходів. Окрім того, в Україні практично не існувало ані необхідної сировинної бази, ані мережі зброярських підприємств мануфактурного типу, котрі б працювали на державне замовлення й могли б виконувати великі замовлення. Розвиток численних рудень Лівобережжя, котрі були зобов'язані віддавати частину продукovanого ними заліза на потребу війська, як відомо, не призвів до їх перетворення на металургійні заводи. Цьому заважала конкуренція з боку довізного російського заліза й бідність місцевої сировинної бази.⁴ Не кращою була ситуація й у виробництві: звичайно виготовленням і ремонтом зброї для приватних потреб козаків і старшини, гетьманського двору й охотницьких полків займалися слюсарські та зброярські цехи, що працювали на малих підприємствах і без унормованих технічних стандартів.

Тим не менше, деякі деталі дозволяють твердити, що ініціатива щодо переозброєння козацького війська виходила саме з України, а не від традиційного промотора воєнних реформ – Петербурга. Так, у липні 1724 р. до Генеральної військової канцелярії звернувся прилуцький полковий обозний Іван Григор'єв з проханням видати подорожню в Тулу для кур'єрів, котрим було доручено забрати з тамтешніх заводів спеціально виготовлені для прилуцьких козаків рушниці. З донесення випливає, що підряд на виготовлення «мушкетов ста на потребу войсковую» було укладено ще 1722 р. полковником Гнатом Галаганом, який, їдучи через Тулу, замовив майстру Івану (Іоганну?) Дерева «толко самі рури (себто стволи без лож – О. С.) з замками ціною кожда рура по два рубли и по дві гривні».⁵ Кого саме передбачалося озброїти цими мушкетами ми не знаємо, однак досить показово, що одноманітне озброєння було замовлено не для надвірних формувань, чи найманців, котрі й до того відрізнялися певною уніфікованістю, а для звичайного козацького полку. Показово в цьому контексті є й особа прилуцького полковника Гната Галагана – одного з останніх представників старої «жовнірської» плеяди Гетьманщини, колишнього запорозького старшини, охотницького полковника, ветерана шведських кампаній, добре обізнаного з новітніми реаліями військової справи.

Якщо підряд Галагана був швидше проявом приватної ініціативи, навряд чи змінивши ситуацію в Прилуцькому полку кардинальним чином, то кроки гетьмана Данила Апостола у цьому напрямі започаткували справжню реформу з переозброєння козацької армії. У травні 1728 р. він звернувся до канцлера Гаврила Головкина з проханням «в оружених вашего величества заводах виделат ціною невисокою ... на оные полки малороссийские потребное число мушкетов».⁶ Втім, це подання попервах лишилося без жодної позитивної чи негативної відповіді. Імовірною причиною цього можна вважати певну відстороненість офіційного Петербурга від військових реформ взагалі й

українських, зокрема. Нетривале правління Петра II, за якого не вщухала боротьба двірцевих партій, висувало для тогочасних державних діячів зовсім інші пріоритети. Справа зрушилася лише навесні 1731 р., коли Колегія іноземних справ звернулася до Військової колегії з проханням розмістити гетьманське замовлення в Тулі, «чтоб на казенных оружейных заводах против присланной... (від Д. Апостола – О. С.) казацкой рушницы, сделать за денги пять тысяч рушниц».⁷ Після переговорів з адміністрацією заводів, колегія дала згоду (за умови «ежели от того оружейному делу остановки не будет»), видавши відповідний наказ Канцелярії артилерії та фортифікації, через яку проходили всі справи, пов'язані з озброєнням і технічним забезпеченням армії. У жовтні 1731 р. це рішення було схвалене в Сенаті й у вигляді іменного імператорського указу відправлене в Глухів, розпочавши, як, виявилось незабаром, досить тривалий процес переозброєння козацького війська.

У історичній літературі відомості про виготовлення в Тулі «малоросійської ручниці» циркулювали переважно у вигляді уривчастих звісток. Наприкінці 19 ст. О. Лазаревський опублікував фрагмент листування ГВК з тульською оружейною конторою з приводу пришвидшення їх виробництва, але залишив цю інформацію практично без коментарів.⁸ Пізніше М. Слабченко звернувся до переозброєння козацьких полків у контексті розвитку державного скарбу Гетьманщини, скориставшись опублікованими журналами засідань імператорського Кабінету, в яких збереглися матеріали офіційного листування з цього приводу.⁹ Власне як військово-технічну реформу, заходи гетьманського правління інтерпретував російський військовий історик О. Байов, котрий побіжно торкнувся її у розділах своєї праці, присвяченої російсько-турецькій війні 1735–1739 рр.¹⁰ Його інформація, доповнена документами полкових канцелярій Гетьманщини, була розширена у дослідженні О. Апанович, котра дійшла висновку про в цілому незадовільний стан озброєності козацтва.¹¹ Так чи інакше, але об'єктом спеціального дослідження історія «малоросійської ручниці» до сьогодні так і не стала. Зважаючи на це, ми ставили собі за мету зосередитися на з'ясуванні трьох основних питань, котрі б дали змогу пролити світло не тільки на власне організаційні й виробничі колізії, пов'язані із цією зброєю, але й подивитися на них у ширшому контексті модернізаційних змін, що відбувалися в тогочасній Гетьманщині. Отже, основними завданнями, котрі ми ставили перед собою, було відтворення процесу виготовлення рушниць і переоснащення ними козацьких полків; реконструкція зовнішнього вигляду й технічних характеристик зброї й, зрештою, з'ясування наслідків процесу переозброєння.

Попри наявність монаршого дозволу на виготовлення зброї, справа знов забуксувала. Тульські заводи й Контора артилерії склали кошторис витрат виробництва, згідно з яким кожна рушниця, замовленої гетьманом 5-тисячної партії, мала коштувати 1 руб., 94 коп., вся сума за які, згідно з попередніми домовленостями мусила компенсуватися коштом козаків. Чи то гетьман вирішив відкласти цю справу, чи то імовірно витрати видалися надто непосильними, але у тому ж 1731 р. Данило Апостол відписав до Військової колегії, що «казаки имеютца весьма обнищаные и на дело показанных рушниц денег сумму определитъ не без трудности и тако за отсутствием моею из Глухова о том ружье более исполнения никакова не было».¹² Як видається, після цієї відписки гетьманський проект було поховано мало не остаточно, аж поки до його виконання не взявся новий правитель України – президент Міністерського правління генерал-лейтенант князь Олексій Шаховської. У період чергового безгетьмання російська влада мала декілька нагальних завдань, серед яких впорядкування занепаłego козацького війська стояло на чільному місці. Окрім

цього, Шаховській мав причетність і до реформ регулярної армії та флоту, що розпочалися в Росії з правлінням Анни Іоаннівни. Утворена імператрицею у червні 1730 р. «Воинская сухопутная комиссия» мусила переглянути штати, порядок фінансування, систему управління й озброєння значно підупалих і ослаблених з часів Петра I збройних сил.¹³

У січні 1735 р., після ознайомлення з малоросійськими справами й налагодження роботи Міністерського правління, Шаховській знову порушує перед урядом питання про поновлення виробництва козацьких рушниць. Петербург, зацікавлений у боездатному козацькому війську напередодні війни з Туреччиною, схвально поставився до його пропозицій. І хоча закупівельна ціна на зброю так і не була зменшена, Сенат дозволив саплатити грішми «из собираемых доходов с отписных маетностей, которые в ведомстве вашем», а також коштами Глухівського крігс-комісаріату, призначеними на закупівлю армійських коней. Імовірно, цей факт став причиною того, що рушниці після виготовлення мали роздаватися козакам не «на вечно», «а оное ружье содержать вам в магазейнах во всяком бережении, а когда будут наряжены куда козаки, тогда оное ружье раздавать в те полки, где ружья недостаток и за оное ружье денги по вашему представлению возвратить».¹⁴

Енергія князя Шаховського, а надто – необхідність підготовки до війни, змусили обертатися бюрократичні колеса з небаченою доти швидкістю. У березні Канцелярія артилерії надіслала кошторисну відомість на суму в 11376 руб., з яких на виготовлення рушниць і оплату роботи майстрів мусило бути відпущено 9700 руб., а решту – «на содержание оружейных заводов и магазинов, також на пробу, на жалованье будущим при том управителям и другим служителям и на протчая расходы».¹⁵ Попри те, що оперативно зібрані гроші з спеціальними кур'єрами вже у травні – на початку червня були доставлені до Тули, на осінь 1735 р. не було виготовлено жодної ручниці. Причинами цього виявилися не тільки повільність Канцелярії артилерії й заводської адміністрації, але й певні «резони» технічного порядку.¹⁶

На жаль, у джерелах збереглося надто мало інформації, яка б давала можливість точно відтворити зовнішній вигляд і технічні характеристики цієї зброї. Не викликає сумніву, що за конструкційну основу ручниці було взято автентичні зразки козацької зброї, що за своїми якостями відповідали місцевим традиціям і специфіці війська. Імператорський указ Шаховському від 31 січня 1735 р. згадував, що рушниці мусять виготовлятися, взоруючись «против присланного в 1731 году от гетмана Апостола образца». У матеріалах Міністерського правління, Генеральної військової канцелярії та інших установ Гетьманщини вони фігурують під синонімічними назвами «рушниці» та «ручниці». Цей вид зброї, відомий в Україні ще з 16 ст., належав до легких і полегшених типів аркебуз (піщалей). Джерела чітко відділяють ручницю від важких фортечних гаківниць, підкреслюють її легкість, менший калібр і наявність ложі. З середини 16 ст. ручниці оснащуються дорогими, як на той час, коліщатими й ударно-кремінними замками. У володимирській резиденції шляхтича С. Граєвського у 1569 р. зберігалось 16 таких ручниць. У скарзі Я. Терлецького, пограбованого козаками С. Наливайка у 1596 р., йдеться про втрату «ручниц коротких, чецованых костю оправных, шесть,... ручниц пташных, кгвинтованых две».¹⁷

Поступово технологія виробництва ручниць вдосконалювалася й здешевлювалася. Здебільшого їх виготовленням займалися найдосвідченіші майстри-інструменталісти того часу – слюсарі. До їхньої спеціалізації входило не тільки виробництво, а й ремонт зброї («вычистити и ручницы и аркабузы

«заправити»). Серед майстрів, котрі займалися виготовленням ручниць, джерела згадують овруцьких слюсарів Якова Семеновича й Мойсея Чижевича, ливарника черкаського замку Ворону, ремісників з Полонного, Локача тощо.¹⁸

У першій половині – середині 17 ст. ручниці згадуються серед озброєння найрізноманітніших військ: реєстрових козаків, кварцяних козацьких і волоських рот, магнатських надвірних хоругов.¹⁹ Наприкінці 17– на початку 18 ст. ручницями озброювали компанійські полки в Лівобережній Гетьманщині.²⁰ Той факт, що вони поширилися, перш за все в кінноті, зайвий раз доводить, що тодішні ручниці являли собою різновид полегшеного аркебузу (піщалі).²¹ Відносно невелика вага й розміри робили її зручною в користуванні саме для кіннотника.²²

На жаль, у нашому розпорядженні немає описів даної зброї українськими джерелами кінця 17 ст., котрі дозволяли б із відносною точністю ідентифікувати її в зразках музейних зібрань. Тому при реконструкції ми орієнтувалися на московські ручні піщалі – ручниці середини – другої половини 17 ст. Стволи цих рушниць, довжиною до 85 см, як правило, були вже не зварені, а розсвердлені, що підвищувало надійність і балістичні властивості зброї. Ствол припасований до нього замок «осаджувалися» в ложе з багатопрофільним чи мушкетним прикладом. Калібр ручниці коливався в межах 18 мм, загальна довжина – 120 см, вага – 2,5-3,2 кг.

Яку саме ручницю було обрано для відсилки в Тулу в якості зразка, сказати важко. В проєкті Канцелярії артилерії з грудня 1735 р. зазначається, що вона мала «люфу» (ствол) з «красного железа», а «станок» (ложе) «костью выкладыван». Для здешевлення зброї й пришвидшення виробництва вирішили робити стволи зі звичайного заліза, а ложе без кістяної оправи. Втім, це рішення прийняли із запізненням і в жовтні майстри встигли виготовити 1037 стволів «красного железа», які, незважаючи на їхню вищу ціну, Канцелярія пообіцяла платити. Собівартість однієї ручниці «простого железа» мала складати:

люфа.....	1,2 руб.
замок.....	0,3 руб.
прибор*.....	0,1 руб.
«медная бляха»**.....	0,02 руб.
станок.....	0,25 руб.
<hr/>	
Разом.....	1,94 руб.

Згідно з описами готових ручниць, зроблених зі зразків, які зберігаються у Військово-історичному музеї артилерії, інженерних військ і військ зв'язку у Санкт-Петербурзі, вони були невеликого розміру, мали короткий багатопрофільний приклад з гніздом для рушничного начиння і залізний прибор. Ствол кріпився до ложа за допомогою п'яти латунних кілець.²³

Якусь частину з замовленої 5-тисячної партії вже було виготовлено наприкінці 1735 р., але «за зимним путем» їх доставлення в Україну розтяглося аж до весни 1736 р., коли вийшов новий імператорський указ з повелінням виготовити ще 10 тисяч ручниць коштом «малороссийских доходов».²⁴ Це розпорядження йшло пліч о пліч з реформою виборного козацтва, проведеною Міністерським правлінням, яка мала на меті створити боездатний 20-тисячний

* Прибор – додаткові конструктивні елементи рушниць, як-от: гнізда для шомпола, спускові скоби, гвинти тощо.

** Очевидно, мається на увазі бляха з карбованим на ній державним клеймом, що монтувалася на прикладній шийці рушниць.

корпус «выборных казаков на добрых лошадях, оружейных, в провианте и других военных потребностях исправных...». При цьому, як і раніше, жодних розпоряджень стосовно організації та фінансування робіт Кабінет міністрів не видав, що зайвий раз призвело до численних зволікань і паперової тяганини. На кінець 1736 р. витрати на виготовлення й транспортування частини готових ручниць в Гетьманщину склали вже 10277 руб., 59 коп., що істотно перевищувало суму, попередньо вказану Канцелярією артилерії.²⁵ До того ж значна частина цих грошей не була передана підрядчикам, котрі відмовлялися приступати до робіт над новою 10-тисячною партією ручниць. У травні 1737 р. адміністрація Тульських заводів буквально шантажувала Міністерське правління, погрожуючи у разі невисилки грошей, відкласти виготовлення козацьких ручниць й переключитися на продукцію для регулярної армії, потреба в якій у розпал війни з Туреччиною значно зросла.²⁶ Нарешті, під тиском Військової колегії Міністерське правління протягом літа-осені 1737 р. виплатило основну частину заборгованих коштів і почало дрібними партіями перевозити зброю в Україну.

Пошук грошей на викуп ручниць залишався серйозною проблемою й надалі, адже чергова партія зброї, котра мала бути виготовлена для козаків у Тулі, вдвічі перевищувала попередню. За початковими підрахунками, загальна сума витрат на неї мусила скласти трохи більше 20 тис. руб., але насправді через різні непередбачені витрати й подорожчання комплектуючих Міністерське правління заплатило 24227 руб., 37 коп.²⁷ Цього разу йшлося про те, що центральна влада візьме на себе лише посередництво у переговорах стосовно налагодження виробництва зброї, контроль над її перевезенням і роздаванням в Україні, тоді як відшкодування всіх витрат мусила нести Генеральна військова канцелярія. Втім, попервах через нестачу коштів ані в Міністерського правління, ані в ГВК, Кабінет міністрів дозволив оплачувати виготовлення нової партії ручниць й роботу майстрів з готівкової каси Тульських заводів.²⁸

Окрім фінансових труднощів, на перешкоді «ружейному делу» постали суто організаційні та виробничі проблеми. У першій половині 18 ст. тульське зброярство переживало період перманентної реорганізації. У 1736 р., коли розпочалося масове виготовлення козацьких рушниць, Тульський завод мав у своєму розпорядженні 1522 майстрів, майстрових і учнів з 22 детальних спеціальностей, котрі щорічно виробляли до 19800 одиниць вогнепальної зброї.²⁹ Як правило, урядові замовлення займали до 30% від усіх виробничих можливостей заводу, але в організаційному відношенні він являв собою швидше розсіяну мануфактуру із слабо зв'язаними між собою майстрами, які працювали «на дому», ніж централізоване підприємство.³⁰ Через це виготовлення великої партії зброї відбувалося з періодичними затримками й збоями, а з початком російсько-турецької війни в 1735 р., взагалі загрожувало призупиненням робіт. За розпорядженням директора «казенной оружейной слободы» майора Бесра, починаючи з 1737 р. випуск козацьких ручниць був повністю переведений з водяних верстатів у домашні майстерні, «чтоб при том в деле на армию ружжа остановки быть не могло и те ручницы (повелено – О. С.) делать глаткие нутрами стволы, а не винтовальные».³¹

Саме в цей час тульська група заводів стала об'єктом прискіпливої уваги з боку уряду, котрий планував розгорнути на її базі широке виробництво вогнепальної зброї, аби повністю відмовитися від закордонних закупівель. Створена Сенатом спеціальна комісія виявила, однак, що з кінця 20-х рр., через

зносеність обладнання, випуск зброї істотно знизився, загрожуючи після підняття греблі в 1730 р. повною зупинкою виробництва.³² Реконструкція заводу, а також пуск в дію нової сталевих фабрики з виробництва рушничних замків, розтяглися в часі аж до 1737 р., що, звичайно ж, не сприяло стабільній роботі підприємства й всіляко гальмувало випуск козацьких ручниць.

Втім, хоч і малими партіями й із значними перервами, але нова зброя почала надходити в Гетьманщину. Як відбувалося переозброєння козацьких полків і чи вплинуло воно на підвищення загального рівня їхньої оснащеності? Міністерське правління, котре спочатку відало роздаванням зброї, намагалося забезпечити ті козацькі формування, котрі готувалися до відправки на фронт і несли форпостну службу, тому першу партію ручниць у кількості 1899 штук, доставлену в квітні 1736 р., було вирішено видати в козацький корпус генерального хорунжого Я. Горленка.³³ Рушниці з наступної поставки відправили в частини, розташовані на Українській лінії, але, швидше за все, їх так і не роздали козакам, оскільки більшість з них у листопаді 1737 р. була завезена до Полтавського цейхгаузу. Решта партій, котрі по мірі виготовлення надходили з Тули, складувалися в Глухові.³⁴

Відомості, зібрані наприкінці 40-х рр. ГВК, свідчать, що видача зброї в полках розпочалася 1736 р. й тривала з перервами аж до 1749 р. включно.³⁵ На їх частоту впливали, з одного боку, надходження великих поставок ручниць, а з іншого, – платоспроможність козаків, котрі мусили купувати їх власним коштом. Найімовірніше, перші незначні партії (їх кількість не перевищувала 800 шт.), роздані в 1736–1738 рр., охопили, переважно, середньозаможну частину військового товариства, а пізніше – решту козаків. Наприкінці 30-х рр., як свідчать матеріали канцелярії окремих сотень, ручниці мусили видаватися не тільки виборним, але й підпомічникам та їхнім підсусідкам.³⁶ На жаль, офіційного розпорядження з цього приводу, на яке посилалися полкові влади, нам виявити не вдалося, але безсумнівною є те, що в цей же самий час було прийняте рішення про виробництво ще 5 тис. ручниць, щоб таким чином їх загальна кількість могла задовольнити потреби 20-тисячного корпусу виборного козацтва. Сам процес видачі зброї безперервно гальмувався через бюрократичну плутанину й небажання чи неспроможність козаків викуповувати ручниці. На 1745 р. у Глухівському цейхгаузі лишалися нерозданими 3 тис. ручниць, з приводу чого полкова влада непокоїлася, «чтоб они от долговременного лежания тамо не могли прийти в порчу».³⁷ Після великої пожежі, що охопила гетьманську столицю 1748 р., частину зброї було пошкоджено, а також знищено фінансові відомості, через що видача ручниць в полки тимчасово призупинилася.³⁸ На рівні місцевої влади цими питаннями відали полкові осавули, котрі збирали з сотників відомості про кількість неозброєного товариства й скатадали попередні заявки до ГВК.³⁹ Зброя могла надіслатися до сотенних чи полкових правлінь післяплатою, або ж одразу, хоч від такої практики довелося поступово відмовитися, оскільки стягування заборгованих грошей розтягувалося на роки.⁴⁰ Генеральна відомість, складена в ГВК 1749 р. на вимогу Міністерського правління, що бажало ревізувати стан озброєності козацтва й, що дуже важливо, справність бухгалтерії, засвідчила, що загалом в полки було роздано 19846 ручниць, а за уточненими дещо пізніше даними – 21032.⁴¹

Кількість ручниць, виданих в козацькі полки (на 1749 р.)

Назва полку	Кількість виборних козаків за ревізією 1748 р. (чол.)	Кількість ручниць (шт.)
Київський	798	787
Лубенський	3424	3382
Ніжинський	2945	3220
Прилуцький	1345	1583
Гадяцький	2007	1528
Переяславський	2056	2233
Полтавський	1572	932
Чернігівський	1587	1961
Миргородський	1576	2597
Стародубський	1163	1623
Разом	18473	19846

З наведеної таблиці, в якій ми співставили кількість виданих ручниць з кількістю виборних козаків по кожному з десяти лівобережних полків станом на 1748 р., видно, що зброя розподілилася по полках досить нерівномірно.⁴² Таким чином, наприклад, в Гадяцькому чи Полтавському полках козаки дістали ручниць менше від реальної потреби, натомість в Прилуцькому, Ніжинському, Чернігівському полках їх було роздано понад потребу. У привілейований за статусом і більш заможний Ніжинський полк на 2945 чол. виборного товариства дісталось аж 3220 ручниць, що опосередковано свідчить про те, що зброя, найімовірніше, опинилася не у тих, хто її потребував, а у тих, хто міг її оплатити. З іншого боку, зброя могла роздаватися не тільки виборним, але й підпомічникам, як, наприклад, у Миргородському полку, що дістав майже 1000 понадкомплектних рушниць. У цілому це підтверджується пізнішими повідомленнями полкових канцелярій про деякі категорії підпомічників, які маючи «исправное оружие и платье», зараховувалися на місця вибулих виборних.⁴³

У січні 1749 р. Міністерське правління наказало ГВК зібрати відомості про роздані ручниці й «доправить» з козаків решту несплачених грошей. Ціна на них з 1 руб., 94 коп., заявлених Канцелярією артилерії 1735 р., зросла до 2 руб., 26 коп. – 2 руб., 40 коп., а вся сума, витрачена на виготовлення, транспортування й перевірку зброї склала 57012 руб., 72 коп.

Ці витрати, без перебільшення, можна вважати значними не тільки для гетьманського скарбу, але, в першу чергу, для рядового козацтва, на плечі якого ліг головний тягар «оружейного дела». І раніше зовсім не дешева служба у війську, яка від початку 30-х рр. 18 ст. стала об'єктом регламентації, відтепер робилася справжнім ярмом для більшості рядового товариства. Реформа переозброєння, ініційована гетьманом Апостолом, була підтримана російським урядом з прагматичних міркувань – необхідності мати напередодні війни з Туреччиною добре впорядковане і дешеве козацьке військо, але виявилася абсолютно непродуманою в організаційному плані й до того ж невідкритою фінансово. Збігшись з масштабними перетвореннями в російській регулярній армії, вона опинилася в ролі дитини у семи няньок, долею якої російська влада, обтяжена власними проблемами, не мала змоги опікуватися, а місцева українська – не мала особливого бажання.

Втім, певного результату таки було досягнуто – майже 20 тисяч нових ручниць потрапили в козацьке військо, що було справді безпрецедентним

явищем, яке заклало, принаймні, теоретичну можливість для подальшої уніфікації всього озброєння гетьманського війська. Цікаво, що цей досвід незабаром послужив відправною точкою для аналогічного переозброєння слобідського козацтва. Наприкінці 1736 р. з проханням до Військової колегії виготовити на тультських заводах партію легких рушниць для донських козаків звертався отаман Фролов.

Щоправда половинчастість реформи далася взнаки більшою мірою, поставивши під сумнів її наслідки. Комплекс озброєння й технічна оснащеність козацьких і охотницьких полків 18 ст. ще має стати предметом окремого глибокого дослідження, однак, принаймні, у першому наближенні можна твердити, що запровадження однотипної рушниці в козацьких полках не змінило ситуації кардинальним чином. Реформа задумувалася й реалізовувалася, як одномоментний захід (попри те, що на практиці він розтягся майже на десять років), без ясної перспективи. Як і раніше, в Гетьманщині не існувало виробничої бази, котра могла б у майбутньому налагодити виробництво чи ремонт аналогічної зброї, що зробилося дуже відчутним вже за кілька років, коли частина ручниць вийшла з ладу або була загублена. Судячи з описів спорядження козацьких команд, котрі виряджали на форпости, далеко не всі з них мали вогнепальну зброю, ті ж, що мали, часто тримали її «в несправності». Прикметно, що у 1752 р., напередодні поїздки Україною новообраного гетьмана К. Розумовського, яка мала супроводжуватися оглядами козацьких полків, місцеві влади з трудом виряджали на «генералитетский смотр» добре озброєних і вдягнених виборних.⁴⁴ Одномоментне прищеплення «регулярства», яким виявилася реформа з переозброєння козацьких полків, так і не дало далекосяжних наслідків, а козацьке військо продовжувало лишатися більшою мірою становим ополченням, ніж регулярною армією.

¹ Див., наприклад: *Сокирко О.* Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина (далі-КС). – 1999. – №6. – С. 57.

² *Апанович О.* Збройні сили України першої половини 18 ст. – К., 1969. – С. 73–84. *Пор.: Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті 17 ст. – Дніпропетровськ, 2003. – С.101, 105–1064; *Свєшніков І.* Вогнепальна козацька зброя періоду Визвольної війни 1648–1654 рр. за матеріалами з розкопок місця Берестецької битви // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1993. – Вип. 2; *Сидоренко В.* Вогнепальна зброя козацько-селянської піхоти 16–17 ст. // Український історичний журнал. – 1965. – № 9.

³ Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб., 1907. – Т.5. – С.57.

⁴ *Пономарьов О. М.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України 18 ст. – Львів, 1971. – С.12–21.

⁵ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1199. – Арк. 2.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1578. – Арк. 3 зв.

⁷ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. 8. – Спр. 232 (99 П). – Арк. 261 зв.

⁸ А. Л. Где изготовлялись для малороссийских козаков ружья в половине 18 в. // КС. – 1895. – № 3. – С. 99–100.

⁹ *Слабченко М.* Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Ч. 1.: Хозяйство Гетманщины в 17 – 18 ст. – Одесса, 1922. – Т. 2. – С. 58.

¹⁰ *Байов А.* Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736–1739 гг. – СПб., 1906. – Т.2. – С. 218.

¹¹ *Апанович О.* Збройні сили України першої половини 18 ст. – К., 1969. – С. 74–75.

¹² ЦДІАК України. – Ф. 55. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 2 зв.

¹³ *Петрухинцев Н. Н.* Царствование Анны Иоанновны: Формирование внутриполитического курса и судьбы армии и флота. 1730–1735 г. – СПб., 2001. – С. 103–213.

¹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 55. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 3 зв.

¹⁵ Там само. – Ф. 55. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 9–9 зв.

¹⁶ Там само. – Арк. 26–27.

¹⁷ Архив ЮЗР. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 82–83, 112, 114.

¹⁸ *Сас П. М.* Феодалные города Украины в конце XIV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 67–71.

¹⁹ Архив ЮЗР. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 82, 112, 114; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К., 1986. – С. 73; Мемуары, относящиеся к истории Южной России. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 8.

²⁰ *Сокирко О.* Наймане військо лівобережних гетьманів кінця 17 – 18 ст.: «барва», прапори, зброя // Військово-історичний альманах. – К., 2002. – Ч. 2 (5). – С. 120–125.

²¹ *Крижанич Юрій.* Політика. – М., 1965. – С. 429; Rusznica // *Gloger Z.* Encyklopedja staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1901. – Т. 4. – S. 186.

²² В цьому плані зручність ручниць спричинилася до ще одного напрямку в їх еволюції: паралельно із застосуванням на війні, з кінця 16 ст. вони здобувають широке визнання й серед мисливців на дичину.

²³ *Маковская Л. К.* Ручное огнестрельное оружие русской армии конца 14 – 18 веков: Определитель. – М., 1992. – С. 30.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф. 55. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 85.

²⁵ Там само. – Ф. 55. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 112.

²⁶ Там само. – Ф. 55. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 193.

²⁷ Там само. – Ф. 55. – Оп. 2. – Спр. 51. – Арк. 4 зв., 6.

²⁸ Там само. – Ф. 55. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 180 зв., 193.

²⁹ *Любомиров П. Г.* Очерки по истории русской промышленности: 17, 18 и начало 19 века. – М., 1947. – С. 210, 318; *Мышковский Е. В.* Очерки по истории русской мануфактуры 17–18 веков (По материалам Тульского оружейного завода): Автореф. Дис. на соискание ученой степени канд. Ист. Наук. – Л., 1965. – С. 7–8, 10.

³⁰ *Павленко Н. И.* Развитие металлургической промышленности России в первой половине 18 века. Промышленная политика и управление. – М., 1953. – С. 294–304, 462–463, 465.

³¹ ЦДІАК України. – Ф. 55. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 176.

³² *Бескровный Л. Г.* Производство вооружения и боеприпасов на русских заводах в первой половине 18 в. // Исторические записки. – М., 1951. – Т. 36. – С. 130.

³³ ЦДІАК України. – Ф. 55. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 107.

³⁴ Там само. – Ф. 55. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 214; Спр. 51. – Арк. 4.

³⁵ Там само. – Ф. 55. – Оп. 2. – Спр. 51. – Арк. 308–309, 319–322, 335–337 зв., 347–348 зв., 358–362, 366–369 зв., 375–376 зв., 384 зв. – 387, 393–396.

³⁶ Там само. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 914. – Арк. 1–3.

³⁷ Там само. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 108. – Арк. 11–11 зв.

³⁸ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9322. – Арк. 2–5 зв.

³⁹ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5231. – Арк. 2–7; Спр. 5431. – Арк. 2–5.

⁴⁰ Гроші за роздану зброю продовжували збирати в Чернігівському, Стародубському, Лубенському, Полтавському та Прилуцькому полках ще в 1751 р. Див.: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9322. – Арк. 268.

⁴¹ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9322. – Арк. 52; Ф. 55. – Оп. 2. – Спр. 51. – Арк. 399–410 зв.

⁴² Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 4.

⁴³ Там само. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 236. – Арк. 1^а.

⁴⁴ Там само. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 285. – Арк. 3 зв.